

Милан СТАКИЋ (Београд)

ГЛАСОВНИ ПРОЦЕСИ И АНАЛОШКА УОПШТАВАЊА*

У раду се расправља о паралелном деловању гласовних промена и аналогije у механизму језичког мењања — језичког стварања и усавршавања.

Сви који се баве научним изучавањем језика сагласни су у једном – да се језик стално мења, развија и усавршава. Јан Бодуен де Куртене је ту појаву овако формулисао: „У језику, као и уопште у природи, све живи, све се креће, све се мења. Мировање, прекид, застој – само су привиди, појавни облици кретања у условима минималних промена.”¹ Језик се мења на свим нивоима, а у овом раду биће анализиране само гласовне промене, и то не све и исцрпно, него само оне које ће на материјалу старословенског и српског језика појаснити оно што је главни циљ овога рада – узајамност деловања двају, по много чему различитих, појава: гласовних промена и аналогije.

У директној су вези са поменутом кључном карактеристиком језика, његовим сталним мењањем, и два могућа приступа језичком изучавању – синхрони и дијахрони. Њиховим мешањем долази се, по правилу, до погрешних тумачења и погрешних закључака. Ако се, на пример, каже (а то ћемо прочитати у многим нашим уџбеницима)² да се у српском језику *к, љ, х* мењају у *ч, ж, ш* испред *е* у наставцима за облик и *е, и* у наставцима за творбу речи, те да у томе има изузетака: ген. једн. ж. рода

* Израду овог рада финансирао је Министарство за науку, технологије и развој Републике Србије у оквиру пројекта 1748 *Терминолошка стандардизација лингвистичког описи савременог српског језика*.

¹ Јан Бодуен де Куртене, *Лингвистички описи*, Нови Сад 1988 (Превео и приредио Предраг Пипер), стр. 90.

² О томе сам опширније расправљао у књизи *Морфонологија и деривација*, Београд 2002, нарочито у раду *Палајализације и алтернације задњонейчаних сузласника*, стр. 287-309.

руке, нође, снахе, ак. мн. м. рода јунаке, ковчеђе, сиромаше, ном., ак. мн. ж. рода реке, ѡруђе, снахе и сл. – онда је ту све нетачно. Нити се *к*, *ђ*, *х* у српском мења у *ч*, *ж*, *ш* под датим условима, што недвосмислено потврђују наведени многи други примери, нити је реч о изузецима јер су сви ови облици новији, а у време кад су се *к*, *ђ*, *х* заиста мењали ти су облици имали други наставак (*ѡ*), који није условљавао промене задњонепчаних сугласника. Очигледно су, дакле, помешани лончићи: давна, прасловенска гласовна промена, која је још у преисторијској епоси развитка нашег језика престала да се врши, пренета је (као жива, актуелна гласовна промена) у савремени језик, у којем су, истина, сачувани њени резултати, као алтернације задњонепчаних и предњонепчаних сугласника у неким облицима флексије и творбе речи, и у којем, наравно, има много „изузетака”, тј. много нових речи и њихових облика у којима *к*, *ђ*, *х* стоје неизмењени испред *е* и *и*, управо као јасан доказ да се промена *не врши*. И у вези с тим Бодуен де Куртене дао нам је користан и поучан савет: „У граматичкој анализи језика мора се поштовати *хронолошки* принцип, то јест принцип објективности у односу на генетски развој језика, који се одвија у времену. Тај принцип временске објективности може се изразити кроз следећа три става:

Сѡав 1. Дати језик није се изненада родио, него је настајао постепено током многих векова: он представља резултат специфичног развоја током различитих периода...

Сѡав 2. Механизам језика и уопште његово устројство и организација у датом времену представљају резултат читаве његове претходне историје и обрнуто: тај механизам у извесном тренутку одређује даљи развој језика.

Сѡав 3. Крајње је неумесно примењивати на устројство језика једног времена категорије неког претходног или потоњег времена...”³

Гласови се, као и језик у целини, мењају на различите начине и под различитим условима. Неке од тих промена су безусловне и потпуне (упор. промене старих вокала у српском језику: *ѡ* > *е*, *ѡ* > *о*, *ѡ* > *и* и сл.), а неке су се вршиле само под одређеним условима (нпр., *о* се мењало у *е* само иза предњонепчаних сугласника, *к*, *ђ*, *х* су се мењали у предњонепчане само испред самогласника предњег реда и испред *ј*, сугласник *ј* се стапао са претходним ненепчаним сугласницима, *л* је прелазило у *о* на крају речи и на крају слога и сл.). Оне прве М. Стевановић назива *ајсолуѡним*, ове друге – *условним ђласовним ѡроменама*.⁴ Фердинанд де Сосир каже да су апсолутне промене необично ретке и да оне често само изгледају апсолутне због скривеног или пак сувише општег карактера услова. „Уосталом – каже Сосир – та подела промена на апсолутне и

³ Јан Бодуен де Куртене, н. д., стр. 53-55.

⁴ М. Стевановић, *Савремени срѡскохрѡајски језик I*, Београд 1970, стр. 85-98.

условне почива на извесном површном гледању на ствари; рационал-није је говорити, као што се то све чешће чини, о *сйонѣианим* и о *комбинаѣиорним* фонетским променама. Спонтани су они који су настали из унутрашњих узрока, а комбинаторни када проистичу из присуства једног или више других фонема.”⁵

Томо Маретић у промени гласова разликује *законе* и *правила*: „Кад се који глас промијени или развије или iščezne u svim riječima u kojima se tome nalaze uslovi bez izuzetka, onda je to glasovni zakon; a kad se to izvrši samo u nekim riječima, dakle, s većim ili manjim brojem izuzetaka, onda je to glasovno pravilo. Držeći tu razliku na umu, možemo ovako reći: zakon je pravilo bez izuzetaka, – pravilo je zakon s izuzecima.”⁶ Гласовни закони су му: промена вокалног *л* у *у* (*вук, мучаѣии* од *влк, млчаѣии*), промена групе *чр* у *цр* (*црн* од *чрн*), прелаз некадашњих скупова *ѣј*, *дј* у *ћ*, *ђ* (*млаћен, крађа* од *млаѣјен, крадја*), прелаз *ы* у *и* (*риба, дихаѣии* од *рыба, дыхаѣии*) и др. Примери за гласовна правила су: прелаз *л* на крају речи у *о* (*дао, чуо, коѣао, ѣеѣо*, али поред тога: *вал, ѣоѣал, Радул*), прелаз *о* у *е* иза *ј* и других палаталних консонаната (*коњем, крајем, мужем, вруће, ѣуђе, наше*, али поред тога: *душо, кућо, врућој, ѣућој, нашој*), прелаз *ѣ* у *а* (*ѣас, конац, часѣиѣиѣи*, али поред тога говори се у дативу *мени* од *ја* мада је ту у првом слогу некад био *ѣ*), консонанти *к, з* испред *и* у дат. и лок. мн. именица ж. рода прелазе у *ц, з* (*муѣи, књѣи* од *мука, књѣа*, али поред тога се говори *баки, коки, секи* од *бака, кока, сека*) и др. Додајмо још и то да Т. Маретић поред *гласовних* разликује још и *фонетѣичке* (фонетске) промене које такође дели на „фонетѣичке законе” (у речима *слаѣко, збор* јер су без изузетка, тј. свако *дк* прелази у *ѣк*, а свако *сб* у *зб*) и „фонетѣичка правила” (*зѣ* прелази у *жѣ*: *бојажѣив, ѣажѣив*, али *разѣуѣиѣиѣи, изѣубѣиѣи*; *зњ* прелази у *жњ*: *ѣрожња, вожња*, али *изњихаѣи, разњихаѣи се*).⁷

Напоредо са гласовним променама делује и *аналоѣија*. Термин је грчког порекла (грч. *analogia* = *analogia* – сличност, подударане, склад, однос, правилност) и првобитно је означавао принцип правилности у језику, подударност ствари и речи која је означава, а данас се схвата као психолошка тенденција, процес модификовања и стварања речи према постојећим обрацима, или као тежња за изједначавањем двају или више различитих облика.⁸ Аналогије има у дечијем говору (*коњови, ѣудови* према *краљевѣи, друѣо-*

⁵ Fredinand de Sosir, *Opšta lingvistika*, Beograd 1969 (Превео Сретен Марић), стр. 174.

⁶ Tomo Maretić, *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*, Zagreb 1963, стр. 45/46.

⁷ Tomo Maretić, исто, стр. 49.

⁸ Упор.: Rikard Simeon, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, Zagreb 1969; Deјvid Kristal, *Enciklopedijski rečnik moderne lingvistike* (Превели Иван Клајн и Борис Хлебѣц), Beograd 1988; Ж. Марузо, *Словарь линѣвѣиѣических ѣтерминов* (перевод с французского Н. Д. Андреева), Москва 1960.

ви и сл., *којај* према *овај*, *онај* и сл.), у дијалектима (*їечу* према *їечемо*, *їечейше*, *можем* м. *моѣу* према *можеиш*, *може* и др.), а у структури језика заступљена је на свим нивоима. Њено деловање на пољу гласовних промена размотрићемо на материјалу старословенског и српског језика.

Старословенски језик. а) Речи са испуштеним полугласником у *ја*-ком положају: *всь* (м. *вѣсь*), *днѣ* (м. *дѣнѣ*), *днѣми* (м. *дѣнѣми*), *старѣць* (м. *старѣць*).⁹ Сви су ови примери настали аналогijом према облицима датих речи у којима је полугласник био у слабом положају (упор. ген. *дѣне*, дат. *дѣни* и сл., што је гласовним путем, губљењем полугласника у слабом положају, дало *днѣ*, *дни*, а тако добијена граматичка основа уопштена је и у номинативу). С друге стране, има у споменицима, истина ретких, случајева „вокализације” полугласника у слабом положају: *пришеѣць* (према г. сг. *пришеѣльца* итд.), *до конеца*, *соблазни*, *смокови*... У свим примерима *ѣ* и *о* место *ѣ* и *ѡ* унесени су аналогijом према облицима истих речи у којима је било услова за вокализацију.

б) Код редукованог *и* и *ѡ* у јаком положају: поред дублетних облика типа *новѣи*, *ништи*, *божи*, *костѣи* и сл. и *новѣи*, *ништи*, *божи*, *костѣи* и сл. у споменицима налазимо и облике: *новѣи*, *ништи*, *божи*, *костѣи* и сл. — са *ѣ* и *ѡ* место редукованог *ѣ* и *ѡ* у јаком положају. Они су ту унети аналогijом према сродним облицима у којима *ѣ* и *ѡ* нису стајали испред *ј*, нпр. према *новѣи*, *ништи*, *костѣи* и сл.

в) Секундарно вокално *ј* и *л* налази се у старословенским споменицима место старијих група *ј* и *л* + *ѣ*, *ѡ*. Настало је најпре у случајевима губљења полугласника у слабом положају, а затим је то ново вокално *ј* и *л* аналогijом пренесено и у оне облике у којима су полугласници били у јаком положају, нпр. ген. јед. *крѣве* > *krve*, дат. јед. *крѣви* > *krvi* итд., а одатле је нова основа, са секундарним *ј* и *л*, уопштена и у ном. — ак. јед. *krv(ѣ)* место *крѣве* и сл.

г) Код треће палатализације у примерима типа *отѣць* и сл. *-ѣ-* је у номинативу унето аналогijом из косих падежа: ген. *отѣца* < *отѣка*, дат. *отѣцоу* < *отѣки* и сл. — у ном. *отѣць* није могло постати гласовним путем од *отѣкѣ* јер је *ѣ* иза *к* спречавао трећу палатализацију, али услед тежње ка уједначавању основе у свим падежима, *-ѣ-* је из косих падежа уопштено и у номинативу.

д) Сугласничке групе *pn*, *bn* су се упростиле у *n*. У споменицима се срећу примери поновног успостављања тих група: *истоппиѡа*, *осѣппиѡа*, *прозабнѣтѣ*, *гѣбнѣти*, *обнажити*, *обновити* и сл. Разлог би могао бити чување основних облика, а аналошки образац — групе *pl*, *bl*, *pr*, *br*: *плати*, *блѣдити*, *прѣнти*, *брѣти* и сл.

Овим, разуме се, нису побројани сви случајеви аналогije у старословенском језику. Има ње подоста и у деклинацији и у конјугацији, али ће

⁹ Сви примери из старословенског језика биће наведени према: Светозар Николић, *Старословенски језик I*, Београд 1987.

остати за неку другу анализу. Циљ ми је био да на датим примерима покажем како аналогичја делује у истом правцу као и гласовна промена — као стабилизујући фактор. Наиме, кад год нека гласовна промена начини разлику међу сродним речима или облицима једне парадигме, аналогичја то уједначује и доводи у склад. Фердинанд де Сосир фонетске промене назива фактором смутње. „Свуда где не ствара алтернацију он доприноси лабављењу граматичких веза које спајају речи међу собом; он повећава бескорисно број облика; лингвистички механизам се мути и компликује уколико неправилности настале због фонетских промена односе превагу над облицима груписаним у општим типовима. ... На срећу, дејство тих промена налази своју противтежу у аналогичји.”¹⁰

Српски језик. а) У једначењу сугласника по звучности имамо: *вожња*, *ношња*, *џажљив*, *сношљив* и сл., али: *разљуишии*, *разњежиши* се, *сљуишии*, *изњихаи* и сл.¹¹ У народним говорима и овде се често чују *ж* и *ш* место *з* и *с*.

До асимилације по начину творбе долази и у групи *хћ*. Занимљиво је да су зависни падежи од *Бихаћ* раније гласили (а и сада се у народу чују) *Бишића*, *Бишићу*... Према њима је аналогичјом добијен и облик номинатива *Бишиће*. С друге стране, да би се сачувала веза са основним обликом, у књижевном језику је уопштена основа номинатива и у косим падежима: *Бихаћ*, *Бихаћа*, *Бихаћу*...

б) При познатим случајевима упрошћавања сугласничких група делује у појединим речима и други један принцип — не допушта се обличка деформација речи и облика до те мере да њихово значење дође у питање, отуда: *шестстогодишњи*, *ошћейи*, *надйилии*, *гимназисџикиња*, *азбесџи*, *йрошесџи* и сл. У датим и сличним примерима сугласничке групе остају неупрошћене да би се сачувало значење речи јер како у једном свом раду о овим питањима рече проф. Р. Бошковић: „... ја овде полазим од принципа да граматичка и правописна праволинијност не треба да иде, не сме ићи на штету јасноће речи, на штету значења речи; јер како год окренули, језик је, ипак, пре свега 'средство за људско општење'”.¹²

в) Прелаз *о* у *е* иза меких сугласника био је гласовни закон у време када су у српском језику поред данашњих меких сугласника: *ј*, *љ*, *њ*, *ђ*, *ћ* меки још били и предњонепчани: *ж*, *ш*, *ч*, *џ*, као и *џ*, *жд*, *шџ* и каткад *р*. Када су ови други временом очврсли, под утицајем осталих тврдых сугласника иза њих се поново могао употребљавати вокал *о* место *е* које није сасвим нестало из употребе, те отуда двојаки облици типа *џисареџ* и *џисарџ* и сл.

¹⁰ Ferdinand de Sossir, н. д., стр. 193.

¹¹ Сви ће примери бити наведени према: М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик I*, Београд 1970.

¹² Радосав Бошковић, *Одабрани чланци и расправе*, Титоград 1978, стр. 222.

